

Droom en Daad. Het gedachtegoed van Ab Harrewijn anno 2013¹

Maarten Davelaar

1 Inleiding²

Kun jij iets zeggen over het gedachtegoed van Ab Harrewijn, zo luidde de vraag waarmee Nico Ooms me benaderde bij het begin van de voorbereidingen voor de jubileumconferentie van 't Groene Sticht. Wat waren zijn idealen? Wat wilde hij bereiken? En hoe slaagde hij erin mensen mee te krijgen, in beweging te brengen? Om, bijvoorbeeld, met hem te werken aan de plannen voor 't Groene Sticht? En kun je ook nog iets zeggen over wat zijn ideeën nu, bij het tienjarig bestaan van 't Groene Sticht, nog kunnen betekenen?

Ik heb ja gezegd, zoals jullie merken. Toegegeven, ik was op papier niet helemaal ongeschikt voor de taak. Ik heb van 1995 tot 2002 intensief met hem samengewerkt in werkgroep De Rafelrand die zich inzette voor preventie van dak- en thuisloosheid en het herstellen van aansluiting met de maatschappij voor mensen die het waren geworden. 't Groene Sticht kwam uit de *zakendoenconferenties* van werkgroep De Rafelrand voort. Bovendien had ik vanaf 1999 met hem rond zijn politieke werk te maken. En o ja, we kwamen op elkaars zaterdagse verjaardagsfeestjes. Ab nooit voor elf, twaalf uur 's nachts op de mijne: eerst moest de preek voor de dag erop nog af, of een brief voor 't Groene Sticht, voor hij aan het bier mocht.

Toch heb ik er flink mee in mijn maag gezeten, met die toezegging en de opdracht die daar voor mezelf uit voortvloeide. Want kon het - ook met mijn eigen persoonlijke betrokkenheid - iets anders worden dan het ultieme tribuut aan Ab Harrewijn? Natuurlijk, er is rond zijn vroege dood in 2002 veel gezegd. Er is een Ab Harrewijnprijs en zijn naam ligt nog op de lippen van velen. Bij 'in de geest van Ab' kunnen veel mensen zich iets voorstellen. Maar wat is er sindsdien aan samenhangends bijeengebracht en besproken over waar hij voor stond? Heel weinig. Kortom, er lag hier een Taak. Een Te Grote Taak voor een middagconferentie op een donderdag in december.

Ik besloot het over een andere boeg te gooien. Dat ultieme verhaal is niet nodig, hóórt ook eigenlijk niet bij Ab Harrewijn. Ik besloot gewoon maar op zoek te gaan, terug te lezen, te grasduinen in zijn dromen en daden. En te zien wat ik tegenkwam. Dat past beter bij iemand die het niet moest hebben van doorwrochte gedachte- of theorievorming. Ab was niet iemand die er eens goed voor ging zitten om op te schrijven waar het heen moest met de wereld, hoe de armoede uitgebannen kon worden; het vraagstuk van de thuisloosheid moest worden opgelost. En wat hij geschreven heeft over zijn dromen op dit vlak, leunt sterk op anderen. Hij schreef zelf vooral als gangmaker en organisator. Weinig met een geheven vingertje, toch een favoriet gebaar van veel dominees en politici. Hij verwoordde zijn ideeën wel altijd heel scherp en doeltreffend. Hij kon goed concepten in de markt zetten, zou je kunnen zeggen. Ab kon koppig zijn. Maar goed luisteren deed hij meestal ook. Hij zoog gretig ideeën en uitspraken van anderen op. En toonde zich een meester in het vertalen daarvan in aansprekende én praktisch uitvoerbare, bezielde projecten. Hij bezat het vermogen droom en daad écht samen

¹ Inleiding voor jubileumconferentie 't Groene Sticht, 12 december 2013. De uitgesproken tekst was sterk ingekort. Deze tekst is bovendien licht aangepast voor publicatie.

² Dank aan Nico Ooms (projectleider 't Groene sticht), Isaäk Mol, René van Bommel en Judit Metz (bewoners) voor de uitnodiging een inleiding te verzorgen en voor het bemoedigende meedenken.

te brengen. En wist anderen daarvoor in beweging te krijgen. Hij was iemand die mensen in beweging zette, of je wilde of niet. Als je eenmaal een tijd lang met Ab had opgetrokken liet hij je niet meer los. Dat is vast de ervaring van veel meer mensen die bij de mini-conferentie aanwezig waren. Als hij een Plan had en als jij of de organisatie die je vertegenwoordigde in dat Plan een rol had, dan was er geen ontkomen aan. Je kon als een Jonas proberen weg te vluchten. Je verstoppert, roepen dat het een vergissing was, dat je ongeschikt was, of dat je organisatie niks voorstelde en bovendien geen geld had, maar Ab wist je te vinden. Ab liet je niet los.

En zo ga ik graag op zoek naar droom en daad van de grondlegger van 't Groene Sticht. Ik doe dat op de volgende wijze: ik bespreek allereerst het gedachtegoed van Ab Harrewijn, zijn dromen, idealen. Ten tweede haal ik een paar sprekende voorbeelden van zijn *dadens* aan. En ik eindig het drieluik met een korte beschouwing over de zeggingskracht van zijn gedachtegoed anno 2013. Hoe zou Ab zich thuisvoelen in het debat van de laatste jaren over, om maar een paar zaken te noemen, het eigen kracht-denken, de participatiesamenleving en burgerinitiatief? Kunnen we, zoals we hier bij elkaar zitten, nu nog wat met de ideeën van toen? Hou daarbij voor ogen dat Ab al dood was toen 't Groene Sticht 10 jaar terug van start ging. Ab is een symbool geworden; hij staat ergens voor. Maar we weten niet wat hij van de situatie nu zou vinden. We kunnen het hem niet vragen. Zo simpel is het. En na hem hebben tientallen anderen hun ziel en zaligheid in het welslagen van 't Groene Sticht gestoken. Zij hebben 't Groene Sticht gemaakt tot wat het nu is. Daar ging de mini-conferentie óók over.

Werk Ab Harrewijn in vogelvlucht

Voor wie Ab Harrewijn niet heeft gekend, is een korte introductie op zijn loopbaan wellicht behulpzaam. Ab koos in zijn loopbaan de kant van de mensen die minder te kiezen hadden, maar kon als dominee, activist, sociaal-ondernemer en politicus grenzen overbruggen. Hij was lange tijd arbeidspastor, werkte met (ex-)havenarbeiders in Amsterdam zette met hen De Baanderij op, een soort dagbesteding-in-eigen-beheer. Hij was ook een van de drijvende krachten achter de destijds invloedrijke werkgroep De Arme Kant van Nederland, een werkgroep ondersteund door de Raad van Kerken. Vervolgens riep hij vanuit zijn Utrechtse bovenwoning in 1994 werkgroep De Rafelrand in het leven, met daaraan gekoppeld Bureau Ab Harrewijn - voor zijn projectleiderschap bij die Werkgroep. Hij combineerde dat tussen 1996 en 1998 met het voorzitterschap van GroenLinks en tussen 1998 tot aan zijn dood in 2002 met het Kamerlidmaatschap voor die partij. Ik zeg combineerde, want hij weigerde te kiezen tussen de Haagse politiek en zijn activiteiten voor de samenleving. Als woordvoerder voor sociale zaken in de Tweede Kamer kon hij zich inzetten voor betere regels en wetten. Maar ook vanuit zijn Defensiewoordvoerderschap (de minst aantrekkelijke, meest ondankbare functie voor een GroenLinks parlementariër) wist hij - als de echte scharrelaar die hij ook was - bij Defensie een grote partij overtallige dekens voor daklozen te regelen. Hij bleef ondertussen projecten, stadhuizen en departementen aflopen om mensen aan tafel te krijgen en zaken te doen voor de rafelrand van de samenleving. Het donderde niet hoe klein projecten en ideeën waren, als het maar tastbaar was, ergens toe leidde. Hij was vanuit werkgroep De Rafelrand initiatiefnemer van 't Groene Sticht en later projectleider voor de voorbereiding van het wijkje- totdat Nico Ooms die taak overnam en Ab op iets meer afstand, maar met dezelfde betrokkenheid, aan de uitwerking van de plannen voor 't Groene Sticht werkte.

2 Droom: het gedachtegoed van Ab Harrewijn

Het gedachtegoed van Ab Harrewijn in grote lijnen, daarnaar wil ik eerst op zoek. Ik stipte het al aan: veel proza van de hand van Ab is vooral functioneel.³ Notities, notulen, conferentieteksten, dat soort werk. Waarin Ab als sociale gangmaker trends kort duidt en kansen schetst voor sociaal vernieuwende projecten en aanpakken. Wie het terugleest zal net als ik waarschijnlijk worden getroffen door de kwaliteit en trefzekerheid ervan: aan elke agenda, elk verslag, elke conferentietekst is zorg besteedt. Maar altijd functioneel dus. Ook door drukte ingegeven. Want Ab had het altijd druk, máákte zich ook altijd druk. En toen het tijd werd zijn ideeën rond de preventie van dak- en thuisloosheid eens goed af te zetten tegen de inzichten van anderen en te plaatsen in de trends van de tijd, toen zat hij tot over zijn oren in het nieuwe avontuur van het Tweede Kamerlidmaatschap. Toch heeft hij wel het een en ander - vaak na aansporing van en in samenwerking met anderen - op papier gezet. Laten we zijn ideeën van destijds, en dan heb ik het over de periode 1995 - 1999, toen de ideeën voor 't Groene Sticht ontstonden, maar eens ont-rafelen.

De Rafelrand

Allereerst het begrip 'De rafelrand'. Beeldend is de betekenis die Van Dale geeft van 'rafelen': 'van een weefsel aan de rand het verband verliezen' en ook 'het verband van een weefsel losmaken.' Het begrip 'rafelrand' verwijst aan de ene kant naar zaken waardoor mensen in de problemen raken (problemen uit iemands jeugd of een psychisch probleem) en zichzelf losmaken uit de samenleving. Maar het verwijst ook naar de samenleving, naar de tekortkomingen van de instituties die mensen 'erbij' moeten houden en de soms negatieve invloed van politieke besluiten.⁴ Op de eerste Rafelrandconferentie spraken hoogleraar Godfried Engbersen en onderzoekster Lia van Doorn over het sociale weefsel van de samenleving dat aan het rafelen is geraakt⁵, bijvoorbeeld omdat de arbeidsmarkt mensen niet meer binnenboord houdt, zeker niet als zij een 'vlekje' hebben, of omdat het sociale netwerk van mensen (familie, vrienden, buurtgenoten) verkruid is. Ook speelt een rol dat door de specialisatie en fragmentatie van de hulpverlening, mensen die veel problemen tegelijkertijd kennen, juist overal buiten de boot vallen. De professionals spreken daarbij de taal van de mensen in de marge niet meer, en er worden steeds hogere eisen aan cliënten of patiënten gesteld. Engbersen pleit in dit verband voor een waardering van 'responsieve', 'authentiek betrokken', laagdrempelige 'rafelinstellingen' die de leemten in de hulpverlening kunnen opvullen.⁶

Burgerschap in de rafelrand.

Het was Hetty Vlug, lid van werkgroep De Rafelrand vanuit het toenmalige Instituut voor Publiek en Politiek, die Ab suggereerde om in samenwerking met journalist Hansje Galesloot zijn ideeën over de rafelrand op papier te zetten. En wel aan de hand van het toen net opkomende begrip Burgerschap. Het boekje *Burgerschap in de Rafelrand, over preventie van armoede en uitsluiting* verscheen in 1999 en ik citeer er uitvoerig uit.

Keuzevrijheid & eigen wil

³ Met als uitzondering uiteraard zijn preken en het boekje *Bijbel, koran grondwet* (2002), waarin Harrewijn op zoek gaat naar de betekenis van religie in de samenleving na 11 september 2001. Zie ook Van Bommel (2013) De politiek-religieuze agenda van Ab.

⁴ Engbersen, 1995.

⁵ Idem.

⁶ Zie ook Van Doorn, 1994.

Galeslout en Harrewijn beschrijven verschillende trends en dilemma's, soms heel fundamentele kwesties. Neem het dilemma van de eigen keuzevrijheid versus bemoeizorg: de schrijvers stellen dat *'...zwerfen in bepaalde omstandigheden ook een keuze kan zijn, zij het bepaald niet zonder problemen. Natuurlijk moet het daklozen probleem niet geromantiseerd worden. Het straatleven is hard en daklozen hebben vaak een uiterst ongelukkige persoonlijke geschiedenis. Maar toch zijn mensen geen willoze slachtoffers.'* Een bekend thema in discussies: eigen wil, dus eigen schuld of een bestaan in de marge van de maatschappij als gevolg van de omstandigheden, persoonlijke en/of maatschappelijke? *'Toch is de eigen wil nu precies het aangrijpingspunt voor werkzame oplossingen'*, zeggen Galeslout en Harrewijn. Iedereen maakt keuzes, maar niet iedereen heeft dezelfde keuzes.⁷ Niet iedereen heeft evenveel te kiezen. En aan dat laatste moet wat gebeuren vond Ab. Hij concludeert dat dakloos blijven (soms) een keuze is *'omdat de omstandigheden voor participatie in de samenleving, dan wel de voorwaarden voor re-integratie niet voldoende zijn. Daar moet dus aan gewerkt worden. Maar de dakloze of verslaafde is de enige die kan beslissen of hij of zij een ander bestaan wil leiden.'*

Ab klinkt hier misschien op het eerste gehoor erg optimistisch over het vermogen van mensen om zichzelf aan de haren uit het moeras te trekken. Maar het was geen naïef optimisme. Hij kende zijn pappenheimers, die vaak geleerd hebben *'een bepaald deuntje te zingen waarbij iedereen de schuld krijgt behalve zichzelf.'* Mensen een ander liedje laten zingen was noodzakelijk, maar ook in de bemoeizorg moest worden aangesloten bij het 'handelingsperspectief' van de betrokkenen zelf. Voor mensen die terugvallen, of het niet kunnen opbrengen uit hun 'consequentieeloos bestaan'⁸ te stappen moet de kwaliteit van hun leven verbeteren, met kleine maar cruciale dingen als een kopje koffie, een warm gebaar. En respect.

In zijn visie op Burgerschap komen veel ideeën samen. Hij gebruikt het begrip Burgerschap als *'verbindende schakel tussen mensen die meer, minder of helemaal niet in de problemen zitten.'* Als kern van *'een benadering waarbij het burgerschap van mensen in de rafelrand wordt erkend en recht gedaan.'* De rest van de maatschappij moest respect tonen, *'respect voor hun eigen kijk op de zaak en acceptatie van hun tekorten, zonder oordelen te vellen. (...) Zelfrespect is een noodzakelijke voorwaarde om aan verandering te kunnen gaan werken. Maar zelfrespect heeft alles te maken met het respect dat de ander voor jou heeft.'*⁹

Kwetsbaar burgerschap

Er was nog meer nodig in de ogen van Harrewijn, namelijk een fundamentele herbezinning op burgerschap. *'In het begrip burgerschap moet kwetsbaarheid worden inbegrepen. Burgerschap is te veel verbonden met zelfredzaamheid, terwijl dat een fictie is, want iedereen heeft andere mensen nodig.'* Dat laatste klinkt als een open deur, maar het vormt de basis van de verbondenheid die Ab Harrewijn nastreefde. Hulp verlenen, geld geven, mensen bieden, allemaal heel belangrijk, maar het moest vanuit het besef van wederzijdse afhankelijkheid, verbondenheid en in de kern gelijkwaardigheid gebeuren. De rollen konden immers zo maar omdraaien.

Met die blik moest je vervolgens ook kijken naar de manier waarop je de samenleving wilde organiseren: *'Bij de planning van voorzieningen, bij het denken over maatschappelijke participatie, over arbeid: overal moeten kwetsbare burgers integraal onderdeel van het verhaal*

⁷ Citaat van Joke van Kampen, toenmalig hoofdredacteur Amsterdamse daklozen krant Z, aangehaald door Galeslout en Harrewijn (1999), p. 176.

⁸ Typering afkomstig van onderzoeker Marius Nuy, aangehaald door Galeslout en Harrewijn (1999), p. 178.

⁹ Galeslout en Harrewijn (1999), pp. 181-182.

zijn, zodat je problemen voorkomt. Niet pas op kwetsbaarheid reageren als de problemen al zijn ontstaan - want soms zijn ze dan onoverkomelijk: (...). Preventie is beter. En de beste vorm van preventie is om niet langer de sociaal en bureaucratisch vaardige burger tot de maat der dingen te maken.”¹⁰

Niet apart zetten

De samenleving moest ook werken aan het ‘recht op maatschappelijke re-integratie’, Nederland was kampioen koploper wat betreft ‘het opbergen van ouderen, verstandelijk gehandicapten en psychiatrisch patiënten in instellingen’¹¹, maar eind jaren negentig zag Ab al veel ten goede veranderen: ‘Daarin is een kentering gekomen. De visie is nu dat ouderen en mensen met geestelijke of lichamelijke handicaps zoveel mogelijk in de maatschappij moeten kunnen blijven functioneren. Dat is een mooi uitgangspunt. Maar dan moet die maatschappij zich daar wel bij aanpassen en minder hoge eisen stellen aan de burger.’¹²

Zorgzaam burgerschap

Harrewijn was dus faliekant tegen het optrekken of in standhouden van scheidslijnen tussen maatschappelijk minder en meer geslaagden, tussen meer en minder kwetsbaren, tegen aparte voorzieningen. De meer kwetsbaren mochten respect eisen en moesten kunnen re-integreren. Maar dat was niet genoeg. Kwetsbaar burgerschap moest in zijn visie als evenknie *zorgzaam burgerschap* kennen: Mantelzorg en sociale steun zijn niet in de burgerrol opgenomen.¹³ Zorg heeft geen plek, we hebben al zoveel aan ons hoofd, dat kan er niet ook nog bij, zorg wordt bovendien in onze samenleving ook niet als volwaardig gezien en gewaardeerd. ‘Maar wederzijdse zorgrelaties zijn wel de kern van het bestaan.’

Dat ‘zorgen voor elkaar’ zag Ab behoorlijk basaal, letterlijk. Het moest in alledaagse structuren en in aandacht voor je naaste liggen. Om met dat eerste te beginnen: de vanzelfsprekende sociale verbanden zijn weggefallen, maar de noodzaak ergens bij te horen is onverminderd groot en heel effectief in het tegengaan van sociaal isolement. Het ging Ab er vooral om dat iemand zich onderdeel wist van een groter geheel. Hij zocht daarvoor niet naar grote gevoelens, maar naar een *zekere vanzelfsprekendheid* in het sociale verkeer: je gaat op vaste dagen naar een plek waar op je wordt gewacht. ‘Geen mens houdt het vol om van dag tot dag alles in z’n leven bij elkaar te organiseren, er moeten eenvoudigweg bepaalde vanzelfsprekendheden zijn op het sociale vlak.’¹⁴ Een geordend bestaan dus. Waarbij ‘arbeidsdeelname’ moest bijdragen aan het zich ‘onderdeel van het groter geheel’ voelen. De arbeidspastor in Ab bleef zich doen gelden. Van Ab geen grote verhalen over spirituele verbondenheid. Maar wel over de tastbaarheid van een plek ‘waar op je wordt gewacht’. De professionele hulpverlening begeeft zich niet op dit terrein, stelde hij vast: die blijft behandelen, verder specialiseren, fragmenten van de toestand van mensen aanpakken. Er is een te hoog niveau van professionalisering en specialisering in de zorg- en welzijnssector. Er is behoefte aan laagdrempelige steun, en aandacht voor re-integratie op alle levensgebieden. Daarbij hebben vrijwilligers een belangrijke rol te spelen. Een puur professionele oplossing was in zijn ogen niet alleen onmogelijk, maar ook onwenselijk. Vrijwilligers spelen een essentiële rol, ook voor een simpel bezoekje of kopje koffie. ‘Mantelzorg door wildvreemden’

¹⁰ Galesloot en Harrewijn, p. 183.

¹¹ Zie ook Davelaar e.a. 2012b. Geestelijke gezondheidszorg en maatschappelijke ondersteuning in tijden van bezuinigingen. p. 183-184 Wat zijn de gevolgen voor de politiek?

¹² Galesloot en Harrewijn, pp. 183-184.

¹³ De auteurs refereren aan werk van ethicus Henk Manschot.

¹⁴ Galesloot en Harrewijn, p. 185.

noemt hij dat. Hij was enthousiast over dit soort vrijwillige inzet in bijvoorbeeld maatjesprojecten. Te enthousiast soms, in de zin dat hij niet altijd evenveel aandacht had voor wat er in de dagelijkse praktijk allemaal bij kwam kijken, bij die contacten, en vooral bij het onderhouden daarvan.

Zelfwerkzaam burgerschap

Terug naar het burgerschap: we hebben inmiddels kwetsbaar en zorgzaam burgerschap besproken. En omdat het goede in drieën komt introduceerde Ab met vooruitziende blik ook nog het 'zelfwerkzaam burgerschap'. In zijn uiteenzetting, duikt nog net niet al het begrip 'eigen kracht' op, maar met 'zelfkracht' komt hij toch dicht in de buurt. In Nederland is de zelfkracht verdwenen: *'al te klakkeloos rekent men erop dat de overheid of een andere instantie wel te hulp zal schieten.'* En werken gemeente en instellingen langs elkaar heen in de strijd om de gunst van de klant.

Het particulier initiatief was broodnodig volgens de dominee-activist: *'Inspirerende vernieuwingen kunnen beter tot ontwikkeling komen buiten die gevestigde beleidskaders'*. Met fondsen en dergelijke als 'smeermiddelen' voor de *civil society*. Het ging Ab om een steuntje in de rug voor projecten *'die buiten de formele en bureaucratische cultuur van hulpverleningsinstellingen zijn ontstaan.'*¹⁵ Het loopt als een rode draad door zijn opvattingen heen: *'Buiten alle gebaande paden om'*. Ab trad graag in het krijt voor initiatieven *'die geen onderdak konden vinden bij bestaande instellingen...'* Dat Ab daarbij ook zijn eigen *Harrewijniaanse* initiatieven voor ogen had, mag geen verwondering wekken.

Hij schreef als voorvechter van een sterke *civil society* de overheid echter niet af: *'De overheid kan het ook niet alleen en is aangewezen op de bereidheid van burgers om nieuwe vormen van lotsverbondenheid aan te gaan'* met mensen in de rafelrand.¹⁶

Overzicht kernbegrippen gedachtegoed Ab Harrewijn / werkgroep De Rafelrand.

- # Kwetsbaar burgerschap: erken burgerschap van (tijdelijk) meer kwetsbare mensen, stel eisen niet te hoog (suboptimale voorzieningen), ga uit van de vraag van mensen en van hun capaciteiten
- # Zorgzaam burgerschap: maak als 'sterkere' delen van samenleving ruimte voor de (tijdelijk) meer kwetsbaren in dagelijkse situaties: werken, wonen, ontmoeting, mantelzorg
- # Zelfredzaam burgerschap: de overheid kan het niet alleen. Samenleven vraagt om actieve burgers die nieuwe vormen van solidariteit (maatjesprojecten, woonwerkgemeenschappen) ontwikkelen, maar ook om de eigen verantwoordelijkheid van (kwetsbare) mensen
- # Breng professionele en vrijwillige inzet in balans
- # Creëer zo weinig mogelijk aparte voorzieningen
- # Ga niet uit van standaard voorzieningen voor bijzondere mensen
- # Sluit aan bij de realiteit van mensen: 'wetten aanpassen aan de mensen'
- # Bezig zijn is belangrijk, zet in op werk- en dagbesteding
- # Voorkom verdere specialisatie en fragmentatie hulpverlening
- # Denk buiten de bestaande kaders / indelingen
- # Stimuleer initiatieven van onderop
- # Geef ruimte aan experimenten

¹⁵ Galesloot en Harrewijn (1999), p. 175.

¹⁶ Idem, p.8.

3 Daad: zakendoen voor de samenleving

Tussen droom en daad staan wetten in de weg en praktische bezwaren, zo luidt de uitdrukking.¹⁷ Behalve als je Ab Harrewijn heette. Met wetten en praktische bezwaren wist hij beide wel raad. Hoe? Dat bespreek ik aan de hand van enkele van zijn activiteiten, waarbij ik ook zijn stijl en strategie bespreek.

‘Doegood’ - stijl en strategie

Ab Harrewijn als denker beschouwen is onzin, schreef ik al eerder. Hij had geen theorie over sociale verandering. Ook in zijn meest beschouwende publicaties bouwt hij vooral voort op ideeën van anderen. Hij nam geen tijd om zijn ideeën op papier uit te werken - hij liet liever de praktijk spreken. Het gedachtegoed van Ab is vooral een ‘doegood’. En daarom kunnen we hier vandaag wat vieren. Zonder dat zou er geen Groene Sticht zijn.

Zakendoen met Ab: werkgroep De Rafelrand

Maar hoe ging hij dan te werk? Bijvoorbeeld in werkgroep De Rafelrand, exponent en aanjager van de ‘Burgerschap in de Rafelrand’-gedachte. De werkgroep organiseerde de eerder genoemde landelijke (1995, 1999, 2000) en lokale (Rotterdam 1996, Utrecht 1997) zakendoenconferenties.¹⁸

Het begon op de bovenwoning van Ab en zijn partner Ciska, met een bont gezelschap van (ervaringsdeskundige) zelfbeheermensen, opvangmedewerkers (waaronder de markante zuster Lucia van de opvangboot in Den Bosch), mensen in dienst van diaconieën en actief bij De Arme Kant. Sommigen landelijk actief, anderen alleen lokaal. Voor de organisatorische inbedding en de link met het ministerie van VWS deed het voormalige Instituut voor Publiek en Politiek mee. Ab en Ciska waren in de weer met koffie en thee en koeken en het hele gezelschap propte zich eens per maand in de pijpenla voor geanimeerde discussies en plannenmakerij voor conferenties.

Het doel van deze conferenties was tweeledig. Ten eerste een vernieuwing bewerkstelligen in het denken over ‘de rafelrand’ van de samenleving en daarmee van beleid gericht op die rafelrand, in het bijzonder daklozen, verslaafden en (ex-)psychiatrisch patiënten. Ten tweede was het de bedoeling om concrete projecten van de grond te tillen. Vertegenwoordigers van projecten, zelforganisaties en instellingen zochten samen met maatschappelijke stakeholders (woningcorporaties, fondsen, bedrijven) en politici naar oplossingen in woord en daad. Concrete initiatieven die hun oorsprong vonden op deze werkconferenties zijn onder andere meubelwerkplaats Sandford & Zo (Rotterdam), stichting Dagloon, ’t Groene Sticht en een ‘corporatiehotel’ in Utrecht. ‘Wij’ van werkgroep De Rafelrand wilden initiatieven ontplooiën om het losraken van het sociale weefsel te keren. Daarbij hielden we ons niet aan een indeling naar beleidsvelden of maatschappelijke sectoren als maatschappelijke opvang, verslavingszorg of GGZ. In de praktijk bleek dat vaak lastig, regelmatig leidend tot onbegrip en spraakverwarring. Maar kennelijk raakten we er toch een juiste snaar mee.

Voor de lokale conferenties ging Ab met een of meerdere luitenants op stap. Alle mogelijk geïnteresseerde organisaties en initiatieven werden vooraf bezocht. En zij die nog niet geïnteresseerd waren moesten dat worden, vond Ab die ook toen hij nog weinig naamsbekendheid had, overal voet tussen de deur kreeg. Alles stond of viel met een grondige voorbereiding, met masseren, praten en nog eens praten. Op de zakendoenconferenties zelf had Ab de touw-

¹⁷ Oorspronkelijk enkele versregels uit het gedicht ‘Het Huwelijk’ van Willem Elsschot.

¹⁸ Zie Davelaar 1996.

tjes stevig in handen. Het zakendoen, in de woorden van Ab, een *'modern pragmatische wijze van bemiddeling tussen overheden en maatschappelijke instellingen rond een aantal heldere doelen'* nam hij heel letterlijk. Hij liet de opgetrommelde directeuren en wethouders pas de deur uit gaan als de portemonnee getrokken was, of een op papier onwaarschijnlijke coalitie met een aanpak ging experimenteren. Het waren wat nu zouden heten 'pilots door maatschappelijke koplopers' of 'ketenafspraken' die er werden 'afgekaart'. Ik ben, terugbladerend door de conferentieteksten van destijds - vaak door Ab bij nacht en ontij in heel heldere taal zelf geschreven - in ieder geval nog steeds onder de indruk van wat hij allemaal in gang zette, hoewel de eerlijkheid gebied te zeggen dat veel zakendoen-afspraken toch na enige tijd een zachte dood stierven. Ontmoedigen liet hij zich daar niet door, integendeel.

Harrewijn buitte zijn vele hoedanigheden heel handig uit: enerzijds was hij als dominee en als aanjager van werkgroep De Rafelrand, de belichaming van het particulier initiatief. De man van buiten de gevestigde orde. Hij probeerde ook niet als eerste de grootste clubs in beweging te krijgen. Hij vertrouwde op de werking van een divers netwerk om plannen verder te brengen. En anderzijds sprak hij met evenveel verve de taal van de beleidsmakers, de woningcorporatie bonzen en wist hij precies hoe de politieke hazen liepen.

Over dagloon en snel geld

Ab had wat met geld. Hij kon het goed bij elkaar organiseren voor zijn projecten. Ik las in de notulen uit de begintijd van 't Groene Sticht ergens waarderende woorden over Ab die met meer fondsen en financiers terugkwam dan begroot en beloofd. Hij had ook een zwak voor mensen die ondanks alles de handen uit de mouwen wilden steken om een paar centen te verdienen. Een zwak voor de Morgensterren, voor dag en dauw op pad langs het grofvuil. Voor de druggebruikers die - onder leiding van een werkmeester, de metro gingen schoonhouden in Rotterdam, of meubels maakten.

Daarom wilde hij dagbestedingsprojecten die 'boter bij de vis' leverden. Het ging hem er om dat daklozen en drugsverslaafden - die toen vaak dag en nacht op straat verbleven of in volle en kale dag- en nachtopvangen, het was ook de tijd van de open drugscene in 'de Tunnel' onder Hoog Catharijne - iets te doen hadden en op een eerlijke manier wat konden verdienen. De projecten moesten ook afgestemd zijn op het soms grillige leven van de bij de dag levende bezoeker van de dag- en nachtopvangen. Je moest per dag kunnen komen, een tweede kans krijgen, en een derde, maar ook werken voor de poen.

Ab was ook dol op experimenten met een financiële component. Hij rekte de regels op, organiseerde bijvoorbeeld een stichting Dagloon rond een maas in de wet om mensen wat te kunnen laten bijverdienen. Hij pleitte voor bijstandsexperimenten op basis van een artikel in de Bijstandswet, en wachtte vervolgens niet op toestemming daarmee te starten maar begon gewoon (en kreeg er ook nog subsidie voor).¹⁹ In 1999 schreef hij: *'waarbij landelijke overheid dan natuurlijk wel de vrijheid daarvoor moet geven en vervolgens succesvolle activiteiten in wetgeving moet verankeren. Maar dat ligt voor de hand'*. Hoe weinig voor de handliggend dat in werkelijkheid was, merkte hij toen hij vervolgens als Kamerlid die wetgeving probeerde te realiseren. Hij liep er op stuk.

Ab begon ook discussies over geld die al bij voorbaat kansloos leken, maar die in zijn optiek toch geagendeerd moesten worden. Bijvoorbeeld over het nadeel van incidentele projectsubsidies, over te complexe subsidietrajecten of over het ontbreken van geld om vernieuwingen structureel te maken. Nu heet dat de projectencarrousel of gebrek aan verankering. Ab liep tegen het probleem aan dat fondsen voor vernieuwing in de welzijnssector en de maatschappelijke opvang (in tegenstelling tot de GGZ en verslaafdenzorg) grotendeels ontbraken en

¹⁹ Harrewijn (2000), Davelaar & Pols (2001).

'allerlei kleinschaliger initiatieven (vooral van cliënten zelf) vastlopen omdat de subsidietrajecten te lang en te gecompliceerd zijn'. Bovendien slokten gevestigde instellingen 'een te groot deel van de gelden voor vernieuwende projecten op'. 'Op deze slimme, modieuze wijze blijven ze groot en financieel sterk en zijn ze soms bijna monopolist op bepaalde terreinen.' *'Gemeenten zouden 10% van hun welzijnsbudget moeten reserveren voor vernieuwende initiatieven en jaarlijks nog eens 10% op de budgetten van de gevestigde instellingen moeten bezuinigen om die in te zetten voor het structureel maken van succesvolle nieuwe initiatieven.'* Ook fondsen moesten over de brug komen, en meer durven, bijvoorbeeld door types als Ab een zak geld te geven om goede dingen mee te doen: *'Budgethouders mogen goede initiatieven van vooral cliënten en vrijwilligersorganisaties honoreren met "snel geld", met verantwoording achteraf.'*

't Groene Sticht - experimenteren met een sociale 'mix'

't Groene Sticht staat op deze conferentie centraal. 't Groene Sticht was Ab's masterpiece als sociaal-veranderaar, als gangmaker en organisator. Kort gezegd luidde het idee voor de woon-werkbuurt als volgt: je creëert een voorziening voor (ex-)dak- en thuislozen, een woongroep en een kringloopwinkel van Emmaus, een werkplaats en een eetcafé waarin mensen met een beperking werken en nodigt andere mensen uit bij hen te gaan wonen. Een stichting beheert het onroerend goed en uit de inkomsten wordt onder meer een betaalde coördinator gefinancierd, om de cohesie in de buurt te stimuleren.²⁰ Het klinkt recht-toe-recht-aan. Het neuzen in het archief van 't Groene Sticht in oprichting, tussen 1998 -2001, laat goed zien hoe enorm taai het allemaal ook was. Er was veel drijvende kracht voor nodig om het tot stand te brengen. Veel van Ab's ideeën komen in zijn droom over een gevarieerde, woon-werk-buurt samen:

- geen hoge verwachtingen, 'het moet werken', mooie, maar vooral ook praktische voorzieningen;
- voorzieningen op maat: geen standaard mensen, geen standaard voorzieningen;
- wederkerigheid, geven en nemen, bouwen op elkaar;
- werelden bij elkaar brengen, grenzen overbruggen:
 - vloeiende overgangen creëren: geen apartheid, geen fragmentering,
 - rijke en arme kant van samenleving samenbrengen,
 - minder en meer kwetsbare burgers samenbrengen,
 - een kleinschalig buurtje in een grootschalige Vinex-wijk,
 - de wijk de buurt in, de buurt de wijk in (markt, restaurant, kringloopcentrum);
- participatie centraal: erkenning van het cruciale belang van 'meedoen' voor kwetsbare burgers: arbeid als medicijn.

Authentieke vernieuwer

Zijn betrokkenheid bij de plannen voor 't Groene Sticht tonen Ab als sociaal-vernieuwer, als een *sociale innovator, change maker*, in 2013-taal. Hij zocht naar impact. Klassieke sociale actie combineerde hij heel goed met moderne manieren van werken. Hij bezat het vermogen om losse ideeën, trends, in aansprekende concepten te vertalen. En die concepten weer om te zetten in kleine beweginkjes, in projecten en langdurig *commitment* van partijen met menskracht, geld en visie. Zijn concepten waren goed, ook omdat hij ze zorgvuldig liet ontkiemen. Hij wist wat hij wilde en kon goed doordrammen. Maar meer dan het soms oppervlakkig gezien leek, kon hij ook luisteren, toetsen, zijn koers bijstellen. Zijn drive en werklust, zijn onafhankelijkheid en authenticiteit deden de rest: Ab had een hoge gun-factor. Dat

²⁰ Zie onder andere de website van 't Groene Sticht.

hij van het plakken van postzegels tot aan bestuurlijk overleg betrokken bleef droeg bij aan het vertrouwen dat geldgevers en opdrachtgevers in hem stelden. Dat had ook een keerzijde. Zijn betrokkenheid bij de uitvoering ging vaak (te) ver, althans gelet op wat hij allemaal verder nog deed of wilde.

Concepten van Ab Harrewijn

Rafelrand
Zakendoenconferenties
Boter bij de vis
Dagloon
Snel geld
Werkmeesters

4 De actuele zeggingskracht van Ab Harrewijn

Ik weet niet hoe jullie het ervaren, maar ik vind het allemaal nog best fris en ter zake doend klinken, die gedachten en daden, ook nu nog, na een jaar of 14, 15. Maar laten we wat preciezer kijken welke zeggingskracht het allemaal nog heeft. Dat is overigens makkelijker gezegd dan gedaan. Een beetje link ook. Achteraf kun je gemakkelijk de kiemen van het hedendaagse aanwijzen in de ontwikkelingen van 15 jaar geleden. Het is eenvoudig om Ab Harrewijn met terugwerkende kracht tot *founding father* van de eigen kracht-beweging te benoemen. Maar liep Ab echt voorop? Of stond hij ook al midden in ontwikkelingen die nog steeds gaande zijn? Hebben we, met andere woorden, te maken met een heel lange incubatietijd van nieuwe gedachten en concepten?²¹ In ieder geval moeten we het etiket 'nieuw' dat overal op geplakt wordt met een korrel zout nemen. Ik wil desalniettemin een paar 'actuele' ontwikkelingen bespreken in het licht van het gedachtegoed van Ab Harrewijn.

Verzorgingsstaat en crisis

De periode 1995-1999 lijkt inmiddels ver achter ons te liggen. Terugkijkend lijkt het in sociaal opzicht een zorgeloze tijd te zijn geweest. Terugkijkend lijkt het alsof de periode waarin de ideeën voor het 't Groene Sticht ontstonden als dag en nacht verschilt van de huidige crisistijd, één lange zorgeloze periode. De vraag is of dat zo was. In ieder geval voelde het toen niet zo bij mensen die zich net als Ab Harrewijn met armoede en sociale uitsluiting bezighielden. Bij velen stonden de crisis van de jaren tachtig en de economische terugval van begin jaren negentig nog helder op het netvlies. Het was ook de periode van de eerste - en enige - reeks landelijke sociale conferenties over armoede en sociale uitsluiting die onder druk van de brede anti-armoede coalitie werd georganiseerd. In de daklozensector bepaalde destijds bed-bad-brood nog helemaal het beeld. En de latere, gigantische, naar nu blijkt, tijdelijke, toename van geld voor opvang, zorg en begeleiding, kon nog niet vermoed worden. Kortom, zo sterk verschilde die tijd niet van nu, het was toen allerminst een vetpot, hoewel er meer ruimte en geld was voor experimenten.

Met dat alles in ons achterhoofd is het toch aardig om de vraag te stellen hoe Ab tegen de bezuinigingen van nu aan zou kijken? Tegen de teloorgang van de sociaal-economische gelijk-

²¹ De Canon Maatschappelijke Opvang laat bijvoorbeeld de lange rijpingstijd van ideeën goed zien.

heid, bijvoorbeeld. Zou hij de afbraak van de verzorgingsstaat betreuren? Of juist de nieuwe kansen van deze tijd benadrukken? Hij zou - maar nogmaals: het is gissen - waarschijnlijk de noodzaak onderschrijven om als overheid te koersen op het 'loslaten, vertrouwen en verbinden' van burgers.²² Ook zou hij instemmen met het veel meer centraal stellen van de rol van de uitvoerende professionals en pleiten voor 'nabije' professionals, generalisten, wijkgericht, die het systeem openen voor sturing door de burger zelf. Maar hij zou zich gekeerd hebben tegen het gebruik van Eigen Kracht-frasen om de bezuinigingen op de zorg en sociale zekerheid te legitimeren.²³ Hij zou niet optimistisch zijn over of dit ook voor mensen in de marge een goede ontwikkeling is. Hij zou zich zorgen maken om de losers, de gesjochten, de mensen met pech. Ab was van het particulier initiatief, van het experimenteren en de mazen in de wet, maar hij wilde het uiteindelijk fatsoenlijk geregeld hebben. Want zaken als armoede en dakloosheid gingen óók over macht en geld. Over verdeling. Als realist was hij voor hervorming van de sociale zekerheid. Dat hield voor hem óók in dat zaken voor de rafelrand fatsoenlijk geregeld moesten worden. En dat rekening moest worden gehouden met de realiteit: mensen in de marge gaan hun eigen weg om het hoofd boven water te houden.

Uiteindelijk keek Ab dus óók naar de overheid: De overheid kon het niet alleen, maar zonder overheid ging het ook niet. Ab wilde afspraken met de politiek, het initiatief moest van onderop komen, maar bezegeld worden door de politieke bestuurders. En hij zag de rol van de lokale overheid in het sociale beleid alleen maar sterker worden. Hij juichte dat toe: de gemeenten moesten in staat zijn de 'schotten te verwijderen' tussen organisaties en domeinen. Het lokale niveau was ook het beste niveau om te experimenteren. Ab, was, maar nu vat ik het samen in mijn eigen woorden, voorstander van een actieve, sterke overheid, die een actieve en creatieve *civil society* uitlokt en stimuleert. Hij zag de overheid niet als een sta-in-de-weg voor de actieve burger. Het tegenwoordig populaire 'minder overheid, meer samenleving', zou hij vast en zeker een domme kreet gevonden hebben.

Eigen kracht & vrijwillige inzet

Ab schreef in 1999: '*Sinds enkele jaren is (...) een omslag gaande naar een nieuwe benadering [van kwetsbare groepen]. Niet langer de kwaal of het gebrek is de leidraad, maar iemands capaciteiten en motivatie. (...) Zorg op maat, persoonlijke trajecten en persoonsgebonden budgetten zijn hedendaagse trefwoorden voor deze tendens [die uitgaat] van wat mensen kunnen en niet van wat ze zouden moeten.*'

Harrewijn was optimistisch over de kansen die deze tendens naar zelfredzaam burgerschap bood. Mits goed gestalte gegeven kon hierdoor '*burgerschap ook voor de rafelrand van Nederland een volwaardige inhoud*' krijgen. Ondertussen horen we niet zo veel meer van de rechten van het 'burgerschap' voor de meer kwetsbare burgers, maar des te meer over hun plichten, en dan in het bijzonder hun plicht tot participeren. In veel overheidsstukken gaat het nu alleen nog om *kwetsbare* burgers. Het kwetsbaar *burgerschap* van Ab wees juist de weg naar een actieve rol voor *alle* burgers.

Het interessante en verwarrende van de huidige periode, is dat de zaken nog lang niet uitgekristalliseerd zijn en dat maatschappelijke ontwikkelingen vanuit verschillende overtuigingen en visies geclaimd worden. Dat zien we terug in de discussie over eigen kracht en het 'erbij houden' van mensen, het 'meedoen' van mensen. We zien bijvoorbeeld enerzijds steeds minder geld voor maatwerk, voor individuele begeleiding (en een steeds harder geroep om resultaat, maar dat terzijde), maar we zien ook dat in discussies over de effectiviteit van participatie bevorderende interventies 'persoonlijke begeleiding' en 'aandacht' hoog scoren. Klein-

²² Zoals verwoord door onder meer Jos van der Lans (2012).

²³ En zijn schouders ophalen bij teksten als: "Van Awbz naar Wmo: verbinden, verrijken, veranderen."

schalige initiatieven waarin (informele) zorg wordt verleend en vrijwilligerswerk wordt verricht krijgen daarnaast veel belangstelling. Ook voor bijvoorbeeld de presentie-benadering is erg veel waardering. Als man van de daad had Ab zeker ook oog voor het belang van het simpelweg 'present-zijn', van het niet te snel handelen en aanwezig zijn bij mensen die het niet meer zien zitten, bij wie lijden aan het leven, bij wie niet kunnen of willen veranderen.²⁴

Wat zou hij vinden van de wijze waarop Eigen Kracht nu wordt ingevuld, wordt ge- en misbruikt in de discussies over waar het heen moet met de zorg bijvoorbeeld, met de begeleiding van mensen die een steuntje in de rug nodig hebben? En wat zou hij zeggen over de participatiesamenleving, over verplicht vrijwilligerswerk en over 'voor-wat-hoort-wat'?

'Het moet gaan over wat mensen kunnen; niet over wat ze niet kunnen, noch wat ze moeten.' Schreef Ab over participatie. Ab was voor verleiden, stimuleren, niet verplichten. Hij was wel voor een schop onder de kont, maar zag dat eerder als een aanmoediging, als zorg. Had een zwak voor de figuur van de werkmeester, streng doch rechtvaardig, benaderbaar, betrouwbaar, volhardend.

Burgers worden sinds een aantal jaren, in woord en inmiddels ook in daad aangezet tot zorgzaamheid, tot affectief burgerschap.²⁵ De overheid zelf doet een steeds groter beroep op de burgers en hun verbanden, maar geeft omgekeerd niet of nauwelijks extra ruimte aan hun inbreng.²⁶ Op plekken waar het gaat om het vormgeven van de maatschappij, om de verdeling van geld en menskracht zijn vrijwilligers verdwenen uit de organisaties en vervangen door betaalde bestuurders of managers.²⁷ Zo zijn er meer ongerijmdheden: het beroep op vrijwillige inzet voor je naasten, je burens, de buurt of voor onbekenden (maatjesprojecten) is groot. Vrijwilligerswerk is zinvol en leuk, roepen campagnes ons onophoudelijk toe. Tegelijkertijd is er steeds meer sprake van verplicht of geleid vrijwilligerswerk, iets wat in nogal wat gevallen de waarde van het vrijwilligerswerk ondermijnt: het vrijwillige, de keuzevrijheid, onder druk zet.²⁸

Hoe je op het niveau van een buurt, bijvoorbeeld op 't Groene Sticht, omgaat met de inzet voor elkaar, is overigens iets waar het gedachtegoed van Ab Harrewijn niet echt bij kan helpen. Natuurlijk, in deze pionierswijk zijn de voorwaarden voor (vanzelfsprekende) ontmoeting van mensen met verschillende achtergronden en levensverhalen beter dan elders gerealiseerd, maar vanzelf gaat het allemaal niet. Bijvoorbeeld bij het vormgeven en vooral volhouden van de inzet, van de - soms dagelijkse - afweging: wat doe ik voor de ander? Wat verwacht ik terug? Wat mag ik terug verwachten. Hoe ondersteun je die vrijwillige inzet in de praktijk? Hoe laveer je tussen botsende leefwijzen en uiteenlopende verwachtingen van mensen door? Hoe houd je de bezieling in een project? Over dat soort vragen hoorde je Ab eigenlijk nooit, realiseer ik me. Vreemd: want hij wist als dominee een en ander van bezieling, hij bezielde zelf door zijn inzet anderen. Toch was hij daar niet mee bezig. Enerzijds misschien omdat dat een kwestie van uitwerking, van uitzoeken, van *fine-tuning* was, en hij daar op dit vlak geen belangstelling voor had. Anderzijds omdat hij het misschien (te) vanzelfsprekend vond. En misschien, althans dat vermoed ik, voelde hij ook een verlegenheid daarover te spreken, voelde hij zich niet zo op dat terrein thuis.

²⁴ Verwoord en onderbouwd door onder andere Andries Baart (2001) en Doortje Kal (2001).

²⁵ Tonkens & Duyvendak (2013).

²⁶ Metz (2009).

²⁷ Meijs e.a. (2013).

²⁸ Meijs e.a. (2013b), Van der Klein e.a. (2013).

Slot

Veel van de zaken waar Ab en werkgroep De Rafelrand voor pleitten zijn op dit moment onderdeel van lokaal of landelijk beleid. Denk aan de aandacht voor participatie en werk, voor uitgaan van de vraag en kracht van mensen. Maar denk ook aan zijn pleidooi voor ontschotting, voor samenhang in de begeleiding, voor het mixen van mensen en voorzieningen, voor kleinschaligheid en betrokkenheid op elkaar. Ook 't Groene Sticht zelf is als voorbeeldproject allerminst achterhaald. Wat hier gebeurt sluit goed aan op alle 'nieuwe' ideeën over de combinatie van vermaatschappelijking en eigen initiatief: re-integratie van kwetsbare mensen in een gewone buurt. 't Groene Sticht streeft naar ontmoeting op een natuurlijke wijze: in een winkel, in een restaurant, op een markt, als burens. Door het samenbrengen van meer en minder kwetsbare burgers, van meer en minder zelfredzame burgers.

Ab Harrewijn zou enthousiast zijn over de kwalitatief goede en kleinschalige voorzieningen voor mensen die het (tijdelijk) moeilijk hebben. Tevreden zijn met de persoonlijke insteek van het begeleiden van mensen naar herstel van hun banden met de arbeidsmarkt, met hun familie, hun omgeving. Over het inzicht dat er geen standaard routes naar herstel meer zijn en dat als een mens niet helemaal past bij woning, je de woning moet aanpassen aan de mens. Ook hier weer geldt: Het hing allemaal al in de lucht, maar Ab plukte de trends er als eerste uit, en wist ze mooi te laten landen in aansprekende ideeën. Zoals in die voor 't Groene Sticht. Maar Ab zou zeker ook ageren tegen het feit dat de aandacht voor dagbesteding en werk alweer tanende is, en dat de aandacht van de werkbegeleider voor 'zijn mensen' plaats maakt voor afgeknepen, aanbesteedde begeleidingspakketten. Hij zou er zeker niet in berusten. Ik eindig daarom met de conclusie dat de dromen en daden van Ab Harrewijn nog onverminderd actueel zijn. Net als de problemen die hij aan wilde pakken, helaas.

Met 't Groene Sticht is met veel menskracht en kennis van zaken iets slims, iets moois, gecreëerd. Dat mogen jullie hier best nog wat meer uitdragen. En ook van anderen vragen mee te denken over hoe het nog beter kan - over hoe jullie het vol kunnen houden. Laten zien hoe beleid uitpakt op deze buurt. Per slot van rekening wordt hier gewerkt aan allerlei zaken die de samenleving hoog in het vaandel heeft staan. Maar jullie moeten het vooral ook onderling zelf zien te roeien. Het moeilijkste en het mooiste - als het lukt. Ik wens jullie hier in 't Groene Sticht daar veel inspiratie en uithoudingsvermogen bij.

Bronnen:

- Baart, A. (2001). *Een theorie van de presentie*. Utrecht: Lemma.
- Bemmel, R. van (2013). De politiek-religieuze agenda van Ab. In *Overburen*, najaar 2012, pp 10-11.
- Boer, N. de, & Lans, J. van der (2013). *Burgerkracht in de wijk. Sociale wijkteams en de lokalisering van de verzorgingsstaat*. Den Haag: Platform 31.
- Davelaar, M. (2012). Lokale bestrijding van thuisloosheid in Nederland (Deel 2, hoofdstuk 11). In D. Dierckx, S. Oosterlynck, J. Coene, & A. van Haarlem (red.), *Armoede en sociale uitsluiting - Jaarboek 2012* (pp. 375-390). Leuven: Acco.
- Davelaar, M., Bakker, I., Wonderen, R. van, & Boutellier, H. (2012). Geestelijke gezondheidszorg en maatschappelijke ondersteuning in tijden van bezuinigingen: Wat zijn de gevolgen voor de politie? In J. Nelis (samenst.), *De toekomst begint vandaag! Negen wetenschappers over het Politievak 2020-2024* (pp. 48-66). S.l.: Directie HRM Nationale Politie.
- Davelaar, M., Nederland, T., Wentink, M., & Woerds, S. ter. (2005). *Aan de slag in de rafelrand: Werk en activering voor daklozen en verslaafden*. Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- Davelaar, M. & Pols, G. (2001). Boter bij de vis, het perspectief van dagloonprojecten. *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, 19, 5, 22-26.
- Davelaar, M. (1996). Zakendoen rond de rafelrand van de samenleving. *Markant, Tijdschrift voor maatschappelijke activering*, 3, 13-18.
- Doorn, L. van (2004). *Botsende werkelijkheidsopvattingen: institutionele ratio's versus de realiteit van de straat*. Amsterdam: SWP.
- Doorn, L. van (1994). *Wegwijs: een etnografische studie naar dak- en thuislozen*. Utrecht: NIZW.
- Engbersen, G. (1995). *De rafelrand van Nederland. Inleiding Werkconferentie 'De Rafelrand'*. Utrecht: Werkgroep De Rafelrand.
- Galesloot, H. & Harrewijn, A. (1999). *Burgerschap in de rafelrand. Over preventie van armoede en uitsluiting*. Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek.
- 't Groene Sticht (1998). *'t Groene Sticht. Een groen woonerf met woon-, werk en opvangfunctie in Leidsche Rijn. Notitie over doel en haalbaarheid*. Utrecht: Stichting 't Groene Sticht.
- Harrewijn, A. (2002). *Bijbel, koran en grondwet*. Amsterdam: Boom.

Harrewijn, A. (2000). Daglonerschap als instrument voor sociale activering. Ruimte en rek in de regels: pleidooi voor een experimenteerregeling. In *Reader conferentie werkgroep De Rafelrand 'Dagloners en doeners in de marge'*. Utrecht: Werkgroep De Rafelrand.

Harrewijn, A. & Davelaar, M. (2001). *Activering van daklozen, verslaafden en psychiatrisch patiënten*. Notitie ten behoeve van bespreking bij Stichting Instituut GAK.

Kal, D. (2001). *Kwartiermaken. Werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond*. Amsterdam: Boom.

Klein, M. van der, Toorn, J. van den, Oudenampsen, D. (2013). *Voor wat hoort wat? Ervaringen met vrijwilligerswerk als wederdienst*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Koster, E. (2004) Daklozen in de Slaapstad. Levendige buurtgemeenschap in Leidsche Rijn. In *Aedes magazine* nr 6, pp 46-49.

Lans, J. van der (2012). *Loslaten, vertrouwen, verbinden. Over burgers & binding*. Stichting Doen - Nationale Postcodeloterij.

Lans, J, van der e.a. (2012). *Canon Maatschappelijke Opvang*. Amsterdam: Vereniging Canon sociaal werk.

Meijs, L., Roza, L., Metz J. (2013). *Vrijwilligerswerk geeft sociale sector legitimiteit*. www.socialevraagstukken.nl, 2 augustus.

Meijs, L., Roza, L., Metz J. (2013). *Verplichten is slecht voor individuele waarde vrijwilligerswerk*. www.socialevraagstukken.nl, 30 juli.

Metz, J. (2009). Over burgerparticipatie, welzijnsbeleid en de Wmo. Historiografie van de werksoort maatschappelijk activeringswerk. In *Journal of social intervention: theory and practice, 2009, Vol. 18, issue 2*, pp. 61-83.

Ooms, N. (1999). *Marktplaats 't Groene Sticht. Een biologische groenmarkt. Aanvang tot een ondernemingsplan*. Utrecht: 't Groene Sticht.

Tonkens, E., & Duyvendak, J. (2013). Een hardhandige affectieve revolutie. In Kampen, Th., Verhoeven, I., Verplanke, L. (red). *De affectieve burger. Hoe de overheid verleid en verplicht tot zorgzaamheid*. pp 213-248. Amsterdam: Van Gennep.